

AZ ARANY JÁNOS PROGRAMBAN RÉSZTVEVŐ DIÁKOK

VAJON KÉPES-E AZ ISKOLA A TÁRSADALMI hátrányok ellensúlyozására? Általában, a magyar iskolarendszer egészét tekintve, a válasz nem. A nemzetközi és a hazai teljesítményvizsgálatok is azt mutatják, hogy a magyar iskolarendszer a legszelektívebbek közé tartozik. A 2006-os PISA vizsgálat szerint a tanulói képességkülönbségeket leginkább az iskolák közötti különbségek eredményezik. Következésképp a tanulók iskolaválasztása eleve igen nagymértékben meghatározza későbbi eredményeiket. A vizsgált országok között e tekintetben hazánk a legrosszabb helyen végzett. Magyarország ama rangsort illetően is igen rossz eredményt mondhat a magáénak, amely azt értékeli, hogy a szociális, gazdasági és kulturális háttér alapján elvárható teljesítményhez képest tudnak-e jobb eredményeket produkálni a tanulók. Az elemzésből kiderül, hazánkban erre igen kevés az esély.¹ Összességében a magyar iskolarendszer nem sikeres a társadalmi egyenlőtlenségek leküzdésében. Mégis létezik egy program, amely éppen erre vállalkozik, ez a Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programja (AJP).

A programot 2000-ben, a Fidesz-kormány idején indította el az Oktatási Minisztérium, célja a társadalmi esélyegyenlőtlenségek mérséklése volt. A program indulásakor a döntéshozók elsősorban a települési hátrányokkal küzdő tanulók támogatását tartották fontosnak, ezért olyan tanulók jelentkezését várták, akik 5000 fő alatti településen élnek. A 2002-es kormányváltást követően, 2003-tól a program célcsoportja kibővült, a kistelepülési hátrány mellett már olyan tanulókat is vártak a programba, akiknek a szülei alacsony iskolai végzettséggel rendelkeznek vagy kiegészítő családi pótlékot kapnak. A program sajátossága, hogy a tanulók nem saját maguk jelentkezhetnek, hanem osztályfőnökeik delegálhatják őket. A tanulók lakóközrétük legnevesebb gimnáziumába (összesen 23 gimnázium vesz részt a programban) nyerhetnek felvételt, ahol egy év előkészítő évfolyam után négy évfolyamos gimnáziumban tanulnak tovább és készülhetnek fel a felsőfokú továbbtanulásra. Az előkészítő év egy speciális programot takar, amelyben fontos szerep jut az önismeret/drámapedagógia, illetve a tanulásmódszertan/kommunikáció tárgyakkal. A program céljai között a tanulók felsőfokú továbbtanulásra való felkészítésén túl egy idegen nyelv középfokú elsajátítása, az ECDL bizonyítvány és a jogosítvány megszerzése is szerepel.²

1 PISA Összefoglaló jelentés A ma oktatása és a jövő társadalma, 2006 <http://oecd-pisa.hu/>

2 Közlemény a Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programjának leírásáról, Budapest, 2006. május 24. <http://www.ajtp.hu/digitalcity/homepage.jsp?dom=AAAANXBY&prt=AAA-AANXBF&fmm=AAAARCSF&men=AAAARCSE&bem=AAA-AVOAC>

A tanulók családi háttere

A program hatásvizsgálatát a Felsőoktatási Kutatóintézetben végeztünk el 2005-ben.³ A kutatás keretében többek között elemeztük a tanulók összetételét, családi hátterét, és választ kerestünk arra a kérdésre, hogy a programba bekerülő tanulók kiválasztásakor a tehetség mellett mennyire érvényesült a hátrányos helyzet szempontja. A hatásvizsgálat teljes körű volt, tehát a programban résztvevő összes iskola és tanuló részt vett benne. A kutatás során kérdőíves adatfelvétel történt valamennyi iskolaigazgatóval és az összes diákkal, valamint strukturált mélyinterjú készült a programvezetőkkel. Tanulmányomban csak a tanulói kérdőíves adatfelvétel eredményeit mutatom be és ezen belül is egyetlen témakört tárgyalok: milyen hátrányok jellemzik a programban résztvevő tanulókat.

Az oktatási tárca eredeti terve az volt, hogy valamennyi megye legnevesebb iskolája vegyen részt a programban. Azonban a hátrányosabb régióknak kedvezve, néhány megyében több gimnáziumot is kiválasztottak, sőt ezek az iskolák arra is engedélyt kaptak, hogy akár több osztályt is indíthassanak. Ezt a tanulók lakóhelyi adatai is igazolják, a programba bekerült diákok közül a legtöbben Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében élnek (12,6 és 10,9 százalék). Mivel a program eredetileg a kistelepülésen élő diákok felzárkóztatására szerveződött, nem meglepő, hogy a tanulók háromnegyede él községben, egyötöde kisvárosban, és mindössze 4 százalékuk nagyvárosban.

1. táblázat: A tanulók régiók és településtípus szerinti százalékos eloszlása

Régió	Településtípus			Összesen (N)	Összesen (%)
	Nagyváros ^a	Kisváros	Község		
Központi	18,3	28,3	53,3	60	3,0
Észak-Magyarország	2,3	14,6	83,1	477	23,9
Észak-Alföld	3,6	35,8	60,7	394	19,7
Dél-Alföld	5,8	27,6	66,7	294	14,7
Dél-Dunántúl	7,2	14,0	78,9	265	13,2
Nyugat-Dunántúl	3,0	8,5	88,5	165	8,2
Közép-Dunántúl	2,3	14,4	83,3	348	17,4
Összesen %	4,2	20,4	75,3	-	100,0
Összesen N	85	409	1 509	2 003	100,0

a Mivel a programban főként kistelepülésen élő tanulók kaptak helyet, ezért a kis elemszám miatt a főváros, a megyeszékhelyek és a 20 ezer lakos fölötti városok egy kategóriában szerepelnek, nagyváros néven.

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

A tanulók helyzetét a települési hátrányokon túl gyakran családi hátrányok is nehezítik. Mindössze kétharmaduk él teljes családban, a szülők egyötöde elvált, és a tanulók több mint egytizedének egyik vagy mindkét szülője meghalt. Minél kisebb településen él a tanuló, annál valószínűbb, hogy ép a családja. Míg a községekben a

³ A kutatást az Oktatási Minisztérium támogatta. A kutatás résztvevői: Liskó Ilona, Fehérvári Anikó.

gyerekek 70 százaléka, a kisvárosokban pedig kétharmada él teljes családban, addig a nagyvárosiaknak mindössze egyharmada. E megoszlás alapján feltételezhetjük, hogy a nagyvárosi gyerekek többsége elsősorban családi hátrányai miatt kerülhetett be a programba.

Az átlagos családlétszám 4,3 fő. A családfelbomlások nagy aránya miatt a nagyvárosi családok összetétele lényegesen eltér a többiekétől. Itt csaknem egytizeddel kevesebb az édesanyával, és 30 százalékkal kevesebb az édesapával együtt élő tanuló aránya. A nagyszülővel vagy egyéb rokonnal való együttélés főként a községben lakó tanulókra jellemző. Így nem meglepő, hogy a községi tanulók átlagos családnagysága nagyobb városi társaikénál.

Annak ellenére, hogy a szülők alacsony iskolázottsága is szerepel a felvételi kritériumok között, a tanulói kérdőívekből az derült ki, hogy a programba bekerült tanulók körében az apáknak mindössze egytizede rendelkezik általános iskolai végzettséggel, és csak 0,5 százaléuk nem végezte el az általános iskolát. Az apák közel fele szakmunkás végzettséggel, egyharmada érettségivel rendelkezik, egytizedük pedig felsőfokú végzettségű. Az érettségizettek között a szakközépiskolai érettségivel rendelkezők aránya magasabb, mint a gimnáziumban érettségizetteké.

Az apák közül a legtöbben valamilyen nagy magáncégnél dolgoznak (27,8 százalék), egynegyedüknek van állása az állami szférában (kötségvetési intézményben vagy állami vállalatnál). A kisebb foglalkoztatónál (szövetkezet, kisvállalkozás) dolgozók, illetve az önálló vállalkozóként dolgozók aránya hasonló (15–14–17 százalék): összességében a munkavállalók fele tartozik ebbe a csoportba. A foglalkoztatottak között a fizikai munkakörben dolgozók vannak többségben: a szakmunkások aránya a legmagasabb (30,2 százalék), segéd- vagy betanított munkásként az apák egytizede dolgozik. A vállalkozók és magángazdák, valamint a szellemi munkakörben tevékenykedők hasonló arányt képviselnek (13–15 százalék). Ez utóbbiak között fele-fele arányban vannak a vezetők és értelmiségiek, valamint a nem fizikai alkalmazottak. Az apák közel egyharmada inaktív. Kisebb arányban vannak közöttük alkalmi munkásként dolgozók (3,8 százalék), többségük kiszorult a munkaerőpiacról. Jelenleg egytizedük van állás nélkül, de az apák több mint fele volt már korábban munkanélküli. A munkanélküliekhez hasonló az inaktívak aránya (11,2 százalék), közülük többen rokkantnyugdíjasok és kevesebben öregségi nyugdíjasok (4,8 százalék).

Az apák iskolai végzettsége és foglalkozása szorosan összefügg (2. tábla). A szellemi szférában dolgozók rendelkeznek a legmagasabb végzettséggel (körükben van a legtöbb felsőfokú végzettségű), míg a vállalkozók és gazdák leginkább érettségivel vagy szakmunkás végzettséggel rendelkeznek. A fizikai munkakörökben dolgozó szakmunkások többségének szakmunkás bizonyítványa van, míg a betanított és segéd-, illetve alkalmi munkások és a munkanélküliek többsége alacsonyan iskolázott.

Az apák munkanélkülisége is szorosan összefügg iskolai végzettségükkel. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők több mint kétharmada még nem volt munka-

nélküli, ugyanakkor ez az arány a 8 általánost végzettek között csak 34 százalék. Az alacsony végzettségűek 22 százaléka jelenleg is munkanélküli, míg a jelenleg is munkanélküliek aránya a felsőfokú végzettségűek között mindössze 5 százalék.

2. táblázat: Az apák iskolázottsága foglalkozásuk szerint

Foglalkozás	Iskolai végzettség				összes
	8 általános	szakmunkás	érettségi	felsőfokú	
Vezető, értelmiségi	1,9	14,6	31,2	52,2	100,0
Nem fizikai alkalmazott	3,9	26,6	57,0	12,5	100,0
Vállalkozó, magángazda	4,7	43,7	38,6	13,0	100,0
Szakmunkás	5,0	64,0	30,2	0,7	100,0
Segéd- vagy betanított munkás	25,6	50,3	21,5	2,6	100,0
Alkalmi munkás	20,0	52,9	27,1	0,0	100,0
Munkanélküli	18,5	52,0	23,1	6,4	100,0
Rokkantsnyugdíjas	14,4	48,3	34,8	2,5	100,0
Nyugdíjas	25,0	27,3	29,5	18,2	100,0
Összes (N)	195	870	585	172	1822
Összes (%)	10,7	47,7	32,1	9,4	100,0

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

3. táblázat: Az apák munkanélkülisége iskolázottságuk szerint (%)

Munkanélküliség	Iskolai végzettség				összes
	8 általános	szakmunkás	érettségi	felsőfokú	
Nem volt munkanélküli	33,7	42,7	52,5	68,2	47,3
Volt már munkanélküli	44,4	44,7	38,7	26,6	41,0
Most is munkanélküli	21,9	12,6	8,8	5,2	11,7
N	196	880	591	173	1840

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

Iskolázottság tekintetében az anyák kedvezőbb helyzetben vannak az apáknál. Mindössze 18 százalékuknak van csupán általános iskolai végzettsége, egynegyedük szakmunkás, közel 40 százalékuk érettségizett, és 19 százalékuk rendelkezik felsőfokú végzettséggel. Az anyák esetében a szakközépiskolai és a gimnáziumi végzettségűek aránya hasonló. Míg az apák kétharmada, addig az anyáknak csak egyötöde rendelkezik szakmával. Az anyák 41 százaléka nem fizikai alkalmazott, egy-egyötödük dolgozik a könnyűiparban, illetve a kereskedelemben és a vendéglátásban. Míg az apák többsége a magánszférában dolgozik, addig az anyák több mint felét az állami szféra foglalkoztatja.

Míg az apák többsége szakmunkásként dolgozik, addig az anyák körében a szellemi foglalkozásúak vannak többen (értelmiségi 16 százalék, nem fizikai 17 százalék). Az apákhoz képest az anyák körében jóval kisebb a vállalkozók aránya (4 százalék), míg több mint egytizedük háztartásbeli, illetve GYES-en, GYED-en van. Az apákhoz képest mind a rokkantsnyugdíjasok (8,7 százalék), mind a nyugdíjasok

(2,1 százalék) aránya kisebb. A munkanélküli anyák aránya az apákéhoz hasonló (10 százalék), viszont az apáknál kisebb azoknak az aránya, akik már megtapasztalták a munkanélküliséget. Míg az apák több mint fele volt már állás nélkül, addig az anyáknál ez az arány 45 százalék.

Az iskolázottság és foglalkozás az anyák esetében is szoros kapcsolatban áll egymással. A felsőfokú képzettségük főként vezetőként és értelmiségiként, míg az érettségizettek nem fizikai alkalmazottként dolgoznak. A szakmunkás végzettségük mellett az érettségizettek szintén jelentős arányt képviselnek a szakmunkás foglalkozásúak között. Az alacsony iskolázottságúak az apákhoz hasonlóan a szak-képzettséget nem igénylő foglalkozásúak között vannak magasan reprezentálva, illetve az inaktívak körében, és azon belül is főként a háztartásbeliek között.

4. táblázat: Az anyák iskolázottsága foglalkozásuk szerint (%)

Foglalkozás	Iskolai végzettség				összes
	8 általános	szakmunkás	érettségi	felsőfokú	
Vezető, értelmiségi	0,6	2,7	21,8	74,9	100,0
Nem fizikai alkalmazott	3,2	11,9	61,9	23,0	100,0
Vállalkozó, magángazda	2,4	16,9	66,3	14,5	100,0
Szakmunkás	10,7	46,9	40,5	1,9	100,0
Segéd- vagy betanított munkás	34,5	34,5	29,4	1,6	100,0
Alkalmi munkás	38,3	31,9	25,5	4,3	100,0
Háztartásbeli	36,6	24,2	37,2	2,0	100,0
Munkanélküli	30,0	30,5	36,0	3,5	100,0
Gyed, gyes	26,2	34,6	33,7	5,6	100,0
Rokkantnyugdíjas	33,1	26,9	32,6	7,4	100,0
Nyugdíjas	37,5	22,5	35,0	5,0	100,0
N	368	486	775	382	2011
Összes (%)	18,3	24,2	38,5	19,0	100,0

Forrás: AJP-kutatás 2005.

A munkanélküliség az anyák esetében is szoros összefüggést mutat az iskolázottsággal. A felsőfokú végzettségük között több mint háromszor akkora azoknak az aránya, akik még nem voltak munkanélküliek, mint az alapfokon végzettek között, és az utóbbiak között közel tízszer annyian vannak jelenleg is munka nélkül, mint az előbbieik között.

5. táblázat: Az anyák munkanélkülisége iskolázottságuk szerint (%)

Munkanélküliség	Iskolai végzettség				összes
	8 általános	szakmunkás	érettségi	felsőfokú	
Nem volt munkanélküli	25,9	33,7	44,6	81,3	45,5
Volt már munkanélküli	51,8	51,6	44,4	16,4	42,1
Most is munkanélküli	22,3	14,8	11,4	2,4	12,4
N	363	481	776	379	1999

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

A programban részt vevő tanulókról tehát egyértelműen kijelenthető, hogy bár gimnáziumuk más tanulóihoz képest nyilvánvalóan hátrányosabb helyzetűnek számítanak, a szülők iskolázottságát és foglalkozását tekintve többségük nem tartozik a leginkább hátrányos helyzetűek közé. E programnak azokat a kistélepülési közép-retegekhez tartozó családokat sikerült elérnie, amelyekben a gyerekek iskoláztatását a szülők munkanélkülisége és/vagy a családok felbomlása nehezíti.

A családok iskoláztatási stratégiájára és lehetőségeire vonatkozóan a testvérek iskolázottsági adatai is tanulságosak lehetnek. A program tanulóinak átlagosan 1,6 testvére van. A tanulók 7 százalékának nincs testvére, viszont akadnak olyan családok is, ahol 11 gyerek él együtt. A 14 éven felüli testvérek átlagos életkora 20–26 év között mozog, vagyis közülük már sokan befejezték iskolai tanulmányaikat. Azok a testvérek, akik már nem tanulnak, legnagyobb arányban szakközépiskolai végzettséggel rendelkeznek (36,4 százalék). Szintén magas a szakmunkás végzettségük aránya (26,4 százalék). A testvérek egytizede rendelkezik gimnáziumi érettségivel és egyötödük felsőfokú végzettséggel. A felsőfokot végzettek körében inkább a főiskolai diploma a jellemző. Nem nagy arányban (6 százalék), de vannak olyan felnőtt testvérek is a megkérdezettek családjában, akik csak alapfokú iskolát végeztek.

A szülők és a felnőtt testvérek iskolázottsága szoros kapcsolatot mutat. Az alacsonyabban iskolázott szülők gyermekeinek többsége is alacsony végzettségű maradt. Az általános iskolai és a szakmunkás végzettséggel rendelkező szülők felnőtt gyermekei főként szakmunkás végzettséget szereztek. Az érettségizett szülők gyermekei rendelkeznek leginkább maguk is érettségivel, illetve felsőfokú végzettséggel. A testvérek iskolázottsági adataiból tehát arra következtethetünk, hogy az ő esetükben is meglehetősen szigorúan érvényesült az iskolázottsági szint reprodukciójának, illetve a kis léptékű mobilitásnak más kutatások során is tapasztalt törvényszerűsége. Vagyis a tanulók többségének a program abban nyújt segítséget, hogy testvéreiktől eltérően ne szüleik iskolázottsági szintjét reprodukálják, vagyis iskolai életútjuk ne csupán a szakmatanulással vagy az érettségi megszerzésével záruljon, hanem felsőfokú végzettséghez juthassanak.

A szülőkre és a családokra vonatkozó adatokból egyértelműen kiderült, hogy a programba bekerült tanulók réteghelyzetük alapján nem tekinthetők „homogén” csoportnak. Annak érdekében, hogy meghatározzuk, hogy az iskoláztatást nehezítő társadalmi hátrányok milyen arányban jellemzik a tanulókat, a „hátrányok” alábbi csoportjait különböztettük meg:

- települési hátrány (kistélepülési lakóhely);
- családi hátrány (csonka család, nagycsalád: három vagy több gyermek);
- munkaerőpiaci hátrány (a szülők alapfokú vagy annál alacsonyabb iskolai végzettsége, inaktivitása, munkanélkülisége).

A tanulói kérdőívek alapján azt tapasztaltuk, hogy a felsorolt hátrányok közül a kistélepülési lakóhely fordul elő leggyakrabban (70 százalék). A tanulók közel fele él nagycsaládban, és közel egyharmada felbomlott családban. Valamilyen iskolázottsági vagy munkaerőpiaci hátrány pedig a szülők közel felét jellemzi.

6. táblázat: A hátrányok előfordulásának gyakorisága

	Esetszám	%
Kistelepülési lakóhely	1508	70,0
Csonka család	669	31,1
Nagycsalád	973	45,2
Alacsony iskolázottságú apa	219	10,2
Alacsony iskolázottságú anya	378	17,6
Munkanélküli apa	224	10,4
Munkanélküli anya	257	11,9

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

A családokat érintő hátrányok általában együtt fordulnak elő, a programban résztvevő tanulók családjait átlagosan 1,6-féle hátrány jellemzi. Azt tapasztaltuk, hogy az általunk alkalmazott szempontok alapján mindössze 3 százalékuk nem tekinthető hátrányos helyzetűnek, egyötödük (22 százalék) esetében pedig a kistelepülési lakóhely számít egyedüli hátránynak. A tanulók bő egynegyede – a kistelepülési lakóhely mellett – családi körülményei miatt is hátrányos helyzetűnek tekinthető, a tanulók közel fele (47 százalék) pedig több szempontból is (kistelepülés, családi körülmények, a szülők munkapiaci helyzete) is hátrányos helyzetű.

7. táblázat: A hátrányok együttes előfordulásának gyakorisága

	Esetszám	%
Nincs hátrány	65	3,0
Csak kistelepülési lakóhely	462	21,5
Csak családi hátrány (csonka család vagy nagycsalád)	573	26,6
Családi és/vagy munkapiaci hátrány (8 általános vagy inaktív)	1019	47,3
Adathiány	34	1,6
Összes	2153	100,0

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

A felsorolt hátrány-tényezők szoros kapcsolatot mutattak a családok anyagi helyzetének jellemzőivel. A programban résztvevő tanulók családjában átlagosan 1,4 fő dolgozik. Az összes családok kétharmadában van kereső édesanya, és felében kereső édesapa (53,3 százalék). Ahol mindkét szülő együtt él, ott az édesapák 74 százaléka és az édesanyák 70 százaléka dolgozik. A családok kevesebb, mint egytizedében dolgozik a testvér, és még ennél is elhanyagolhatóbb mértékű a kereső nagyszülők és rokonok aránya. A nettó átlagjövedelem 2005-ben havonta 116 ezer Ft, az átlagos egy főre eső jövedelem pedig 29 400 Ft volt.⁴

Azt tapasztaltuk, hogy a családok hátrányos helyzetével valamennyi jövedelmi tényező összefügg. A nem hátrányos helyzetű családokban a keresők száma kétszerese, és a havi jövedelem összege, valamint az egy főre eső jövedelem összege egyaránt majdnem kétszerese a több szempontból is hátrányos helyzetű családokénak.

⁴ A családi jövedelmekről a tanulók felétől sikerült információkat szereznünk.

Hasonlóan szoros összefüggést tapasztaltunk a családok lakáshelyzetét és fogyasztási cikkekkel való ellátottságát vizsgálva.⁵ A több szempontból hátrányos helyzetű családok közel kétharmada lakáshelyzetét és fogyasztási körülményeit tekintve is alatta maradt az átlagnak, míg a nem hátrányos helyzetű családok 82 százalékára az átlagosnál jobb lakáskörülmények és fogyasztási helyzet volt jellemző.

Amikor azt kérdeztük a tanulóktól, hogy milyen anyagi támogatásra számíthatnak családjuktól, az derült ki, hogy a többszörösen hátrányos helyzetű tanulók szüleinek egyötöde ruházkodási igényeiket és 43 százaléka művelődési igényeiket sem képes biztosítani, 22 százalékuk pedig rendszeres zsebpénzre sem számíthat. Arra a kérdésre pedig, hogy a tanulók anyagi támogatása mekkora áldozatot jelent a szülők számára, a többszörösen hátrányos helyzetű tanulók 37 százaléka válaszolta azt, hogy „komoly áldozatot”.

Mivel az oktatási tárca a program beindítását követő harmadik évtől a kisteleplési hátrány mellett, néhány egyéb hátrányt, így a családi hátrányokat is figyelembe kívánta venni, ezért igyekeztünk azt is kideríteni, hogy miként változott az programba bekerült tanulók társadalmi összetétele az elmúlt öt év alatt. A tanulói kérdőívekből az derült ki, hogy a hátrányokkal nem rendelkezők aránya öt év alatt alig változott, a csak települési és családi hátrányokkal érkező tanulók aránya azonban lényegesen csökkent, míg a többszörösen hátrányos helyzetűek aránya öt év alatt 13 százalékkal emelkedett, és a változás a családok jövedelmi helyzetén is lemérhető. Vagyis az iskolák a felvételik során igyekeztek alkalmazkodni a kormányzat által elvárt szempontokhoz, és 2005-ben már fontosabbnak tekintették a hátrányos helyzet kritériumát, mint a program indulásakor.

8. táblázat: A hátrányos helyzetű tanulók aránya évfolyamok szerint (%)

	1. évf.	2. évf.	3. évf.	4. évf.	5. évf.	Összesen
Nincs hátrány	2,2	4,0	2,8	3,7	2,2	3,1
Csak települési hátrány	17,4	21,9	24,4	21,8	25,3	21,8
Családi hátrány is fennáll	26,7	28,7	25,8	24,8	31,6	27,1
Munkaerőpiaci hátrány is fennáll	53,7	45,3	47,0	49,6	40,9	48,1
Anyagi helyzet						
Egy főre eső jövedelem (ezer Ft)	26 377	30 847	28 810	31 371	30 948	29 487
N	495	470	500	427	225	2117

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

A hátrányos helyzetű tanulók csoportján belül külön alcsoportként vizsgáltuk a roma tanulókat, mivel az ő esetükben a társadalmi hátrányokat kisebbségi hátrányok is tetézik. Az Arany János Program iskolai programjában meglehetősen alacsony volt a roma tanulók aránya (4 százalék). A program 2003-as, a szociális hátrány előtérbe kerülését és a kollégiumi alprogram elindítását eredményező átalakításakor

5 A családok fogyasztási helyzetét a lakások minőségét (méret, infrastruktúra, komfortfokozat) és a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot (színes TV, telefon, automata mosógép, videó, CD-lejátszó, számítógép, autó, nyaraló) alapul véve vizsgáltuk.

a döntéshozók részben abból indultak ki, hogy már az első évek beiskolázásakor kiderült, a leginkább hátrányos helyzetűeknek (köztük a roma tanulóknak) nincs sok esélyük a programba való bekerüléshez. Egyébként a roma tanulók programba kerülési esélye az elmúlt öt év alatt alig változott. A most végzős tanulók között is csak 4 százalékkal vannak képviselve, és az elsősök között is mindössze 5 százalékos volt az arányuk.

A roma tanulók létfeltételeit elemezve azt tapasztaltuk, hogy akár a családi és a környezeti hátrányok akár az anyagi helyzet tekintetében rosszabb körülmények jellemzők rájuk, mint nem roma társaikra. Míg a többszörösen hátrányos helyzetűek (települési, családi és munkapiac hátrányokkal egyaránt sújtottak) aránya a nem roma tanulók körében az ötven százalékot sem éri el (47 százalék), ugyanez a helyzet a roma tanulók több mint négyötödénél (82 százalék) fordul elő. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy míg a nem romák családjainak ugyancsak a felét jellemzi az átlagosnál rosszabb fogyasztási helyzet, ez a roma tanulók több mint háromnegyedének (77 százalék) esetében fordul elő. Hasonlóan nagy (majdnem 10 000 Ft-os) különbség volt tapasztalható a romák hátrányára a havi egy főre jutó családi jövedelem tekintetében is.

9. táblázat: A tanulók hátrányai származásuk szerint

Hátrányok	Nem roma	Roma	Összesen
Nincs hátrány	3,2	0,0	3,1
Csak település	22,4	7,8	21,8
Család is	27,8	10,0	27,0
Munkapiac is	46,6	82,2	48,1
Anyagi helyzet			
Az átlagosnál „rosszabb” fogyasztás	49,0	76,7	50,2
Egy főre eső jövedelem (ezer Ft)	29 884	21 215	29 478
N	2 029	90	2 119

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

Mikor azt elemeztük, hogy milyen gimnáziumokba sikerült a roma tanulóknak nagyobb arányban bekerülniük, kiderült, hogy erre főként azokban a régiókban volt lehetőség, ahol a legnagyobb arányban élnek romák (Dél-Dunántúlon és Észak-Magyarországon). Mivel a roma tanulók általános iskolai tanulmányi eredménye is valamivel gyengébb volt a felvettek átlagánál, az átlagosnál nagyobb eséllyel kerültek be a roma diákok azokba a gimnáziumokba, amelyek esetében a felsőfokú továbbtanulási arány elmarad a programban részt vevő iskolák átlagától. A roma tanulók alacsony aránya egyúttal azt is jelzi, hogy az Arany János Programnak az utóbbi években tapasztalható változások ellenére sem sikerült elérnie jelentős arányban a leghátrányosabb társadalmi rétegeket.

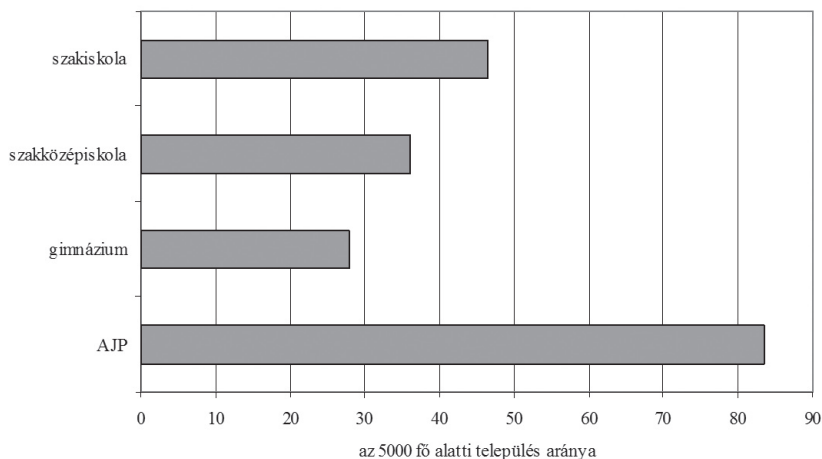
A programban részt vevő tanulók és a többi középiskolás

Egy frissebb felmérés arra is lehetőséget ad, hogy a programban részt vevő tanulók jellemzőit, tanulmányi eredményeiket, családi hátterüket összehasonlítsuk a töb-

bi középiskolás jellemzőivel. Az Oktatáskutató és Fejlesztő Intézet munkatársa, Neuwirt Gábor 2008 őszén a kilencedikesek körében végzett kérdőíves adatfelvételt. A vizsgálatban valamennyi középiskola és középiskolás részt vett, a válaszadás önkéntes volt. Összesen 3776 kilencedikes osztály 95,860 diákja vett részt a kutatásban. Az elemzés osztály szintű adatok alapján készült.

Mint már említettük az Arany János Programot a minisztériumi döntéshozók eredetileg elsősorban a kistéleplési hátrányok kiegyenlítéséért tartották fontosnak, és csak később szélesítették a hátrányos helyzet definícióját. A kistéleplési hátrány azonban ma is a legfontosabb jellemző a program tanulói körében. A tanulók lakóhelyi eloszlása azt mutatja, hogy az Arany János Programban résztvevő osztályok túlnyomó többségét kistéleplésről származó diákok alkotják. Az átlagos gimnáziumi osztályokhoz képest az ilyen osztályokban csaknem háromszor magasabb a községi tanulók aránya.

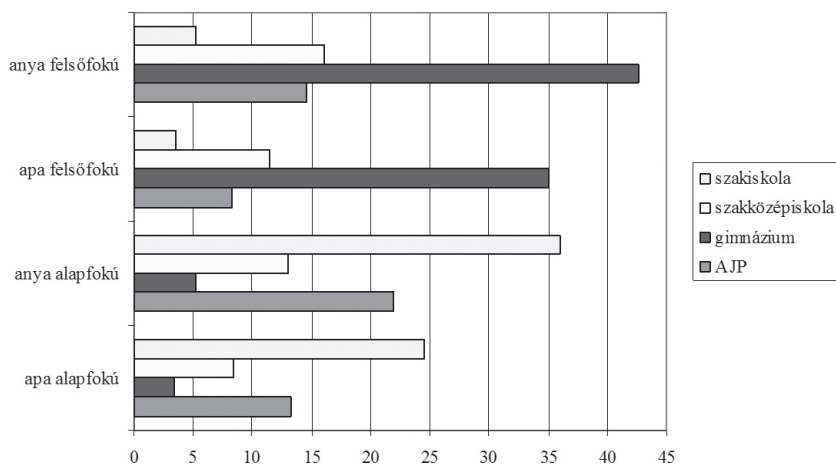
1. ábra: A kistéleplésen lakók részaránya (%)

Az Oktatási Minisztérium 2002 után arra törekedett, hogy egyéb hátrányokat is figyelembe vegyenek a felvételi eljárás során, így a szülők iskolázottsága is fontos szemponttá vált. A programban résztvevő osztályokban a tanulók szüleinek 13 (apa) és 21 (anya) százaléka rendelkezik alapfokú végzettséggel (vagy még azzal sem). A többi kilencedikes osztállyal összehasonlítva, azt tapasztaltuk, hogy a gimnazisták szülei négyszer kvalifikáltabbak, a szakiskolások szülei azonban kevésbé kvalifikáltak a programba bekapcsolódott osztályokhoz képest. Nem gyakori, de az utóbbi osztályok tanulóinak szülei körében is vannak felsőfokú végzettséggel rendelkezők. A gimnazistákhoz képest megmarad a négyszeres különbség, vagyis a gimnáziumi osztályok 35–43 százalékát értelmiségi szülők gyerekei alkotják, de az országos adatok szerint minél alacsonyabb a képzés presztízse, annál kevesebb a felsőfokú szülők aránya. A szakiskolai osztályokban már csak 3–5 százalék az értelmiségi szülők aránya, és ez még a programban résztvevő osztályokban mért arányoktól is messze elmarad.

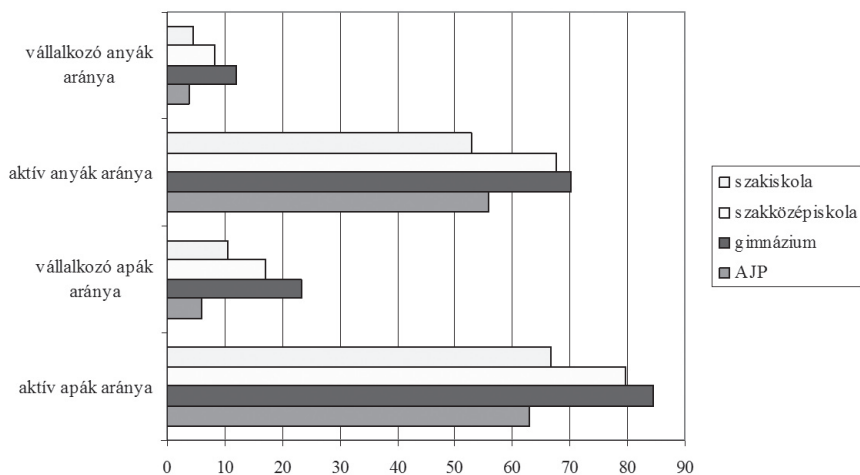
2. ábra: A szülők iskolázottsága (%)

Az iskolázottsági hátrány mellett az anyagi hátrány is szerepet játszik az AJP-s tanulók kiválasztásában. Az AJP-s osztályokban az apák egyharmada és az anyák csaknem fele inaktív. Az országos adatok szerint minél magasabb presztízsű a képzési forma, annál több az aktív szülők aránya az egyes osztályokban. Míg a gimnáziumi osztályokban az apák 85 százaléka van állásban, addig a szakiskolások körében már csak 67 százalékos ez az arány. Az AJP osztályok tehát a szakiskolai osztályokkal mutatnak hasonlóságot.

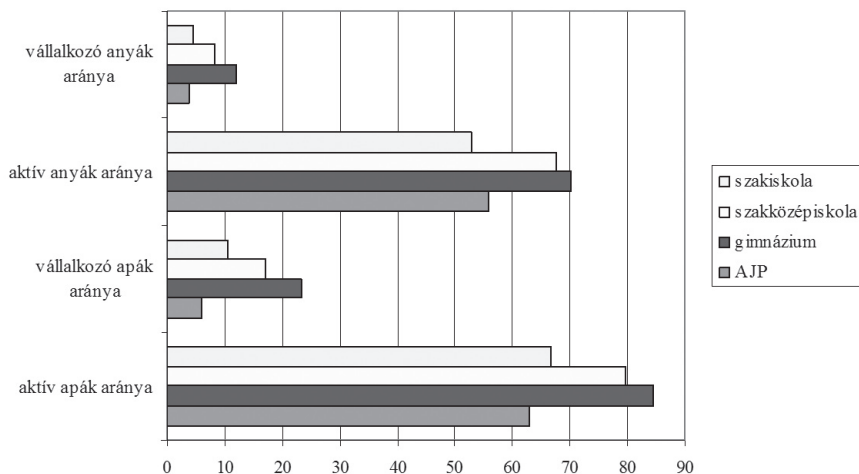
Nemcsak a szülők inaktivitása mutat óriási különbséget a különböző képzési formák szerint, hanem a vállalkozó szülők aránya is. Azt tapasztaltuk, hogy a gimnáziumi osztályokban az apák négyszer gyakrabban vállalkozók, mint az AJP osztályokban, de még a szakiskolai osztályokban is kétszer magasabb a vállalkozó apák aránya.

3. ábra: A szülők aktivitása (%)

A rossz anyagi körülményeket jelzi, ha a család nevelési segélyben részesül. Az AJP-s osztályok tanulóinak 45 százaléka részesül ilyen támogatásban. Ez az arány kétszer magasabb az átlagos gimnazistákénál, viszont csaknem ugyanakkora mértékben kapnak támogatást a szakiskolások. Tehát minél alacsonyabb a képzés presztízse, annál magasabb az anyagi segítségre szorulóak száma. Az AJP-s osztályok összetétele ebben a tekintetben a szakiskolai osztályokéhoz hasonló.

4. ábra: Nevelési segélyben részesülők aránya (%)

Az AJP-s adatok és a középfokú iskolák tanulóira vonatkozó országos statisztikai adatok összehasonlítása alapján tehát megállapítható, hogy társadalmi réteghelyzete alapján az AJP-s tanulók többségének a szakiskolákban „lenne a helye”, vagyis a program nélkül nem sok esélye lett volna arra, hogy gimnáziumban tanuljon tovább.

A hátrányok után nézzük az eredményeket. Az országos adatokból egyértelműen kiolvasható, hogy minél magasabb a képzési forma, annál jobb a diákok tanulmányi átlaga. Míg a gimnazista osztályokban 4,1 az átlag, addig a szakiskolások körében már csak 2,6. Az AJP-s osztályok tanulói átlagosan 4,3-as eredménnyel kerültek be a középiskolákba. Ez az átlag még a gimnazista osztályokat is megelőzi kettő tizeddel. A középiskolában nyújtott teljesítmény ugyan elmarad az általános iskolaitól, de a rangsor ugyanaz marad. Az AJP-s osztályok teljesítenek a legjobban, őket követik a gimnazisták. A legrosszabb eredményeket a szakiskolások produkálják, annak ellenére, hogy egyedül náluk gyengébb az általános iskolai teljesítmény a kilencedikesnél.

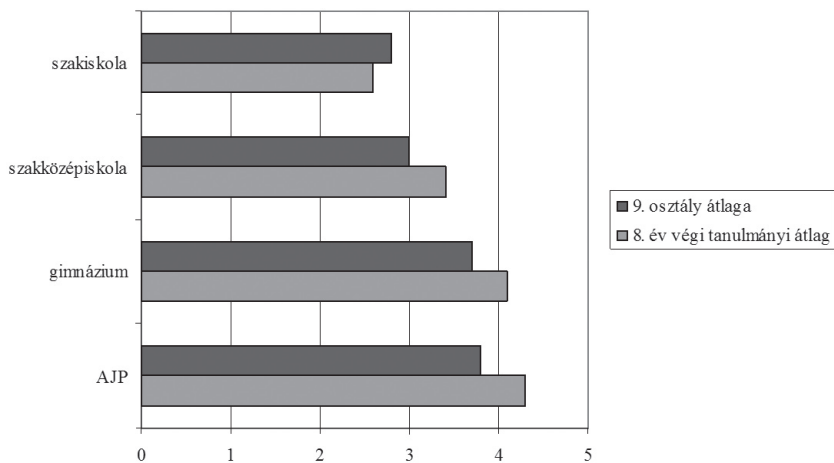
10. táblázat: Középiskolai tanulmányi eredmények

	1. év átlaga	2. év átlaga	3. év átlaga	4. év átlaga	5. év átlaga	Esetszám
Összes átlag	4,3	4,2	4,1	4,3	4,4	
N	1517	1014	564	247	107	2119

Forrás: AJP-kutatás 2005, tanulói kérdőív.

5. ábra: Tanulmányi eredmények

A tanulók eredményességében a 2005-ben készült hatásvizsgálat is hasonlóan magas értékeket mutatott. A belépő tanulók tanulmányi átlaga 4,3 volt, és ezt az eredményt a többi évfolyamon is tartották a tanulók, sőt a végzősök eredménye még kedvezőbb volt.

A program a továbbtanulási arányokat illetően is beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Az első végzős évfolyam 82 százaléka került be a felsőoktatásba. A következő évfolyamokon ugyan csökkent valamelyest a bejutási arány, de a 2006/2007-es tanévben is a tanulók 74 százaléka került be a felsőoktatásba.

11. táblázat: 2005-ös vizsgaeredmények

Eredmények	Százalék
Középfokú nyelvvizsgát szerzett	93
ECDL-vizsgát szerzett	90
Jogosítványt szerzett	90
Végzősök (N)	309

Forrás: AJP-konferencia, 2005.

Vagyis a program nemcsak abban a tekintetben működött eredményesen, hogy olyan társadalmi csoportok gyerekeit jutatta be az elit gimnáziumokba, akiknek enélkül csak szakközépiskolai továbbtanulásra lett volna esélyük, hanem abban a tekintetben is, hogy társadalmi hátrányaikat sikeresen kompenzálva, többségük számára elérhetővé vált a felsőfokú továbbtanulás is. A Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programja tehát egy olyan sikeres kísérletként értékelhető, amely bebizonyította, hogy az erősen szelektív és a társadalmi esélyegyenlőséget kompenzálni képtelen iskolarendszerben is lehetséges az esélyteremtés. Igaz, ehhez az is kellett, hogy a költségvetés kétszeres támogatást fordítson a programban résztvevők oktatására, másfelől arra is szükség volt, hogy az is-

kolák pedagógusai hatékony módszereket dolgozzanak ki és alkalmazzanak a hátrányok kompenzálására.

FEHÉRVÁRI ANIKÓ

IRODALOM

- Közlemény a Hátrányos Helyzetű Tanulók Arany János Tehetséggondozó Programjának leírásáról, Budapest, 2006. május 24.
- FEHÉRVÁRI ANIKÓ & LISKÓ ILONA (2006) Az Arany János Program tanulói. Iskolakultúra, No 7–8. pp. 63–76.
- FEHÉRVÁRI ANIKÓ & LISKÓ ILONA (2006) Az Arany János Program hatásvizsgálata. FKI, Kutatás Közben 275.
- PISA Összefoglaló jelentés A ma oktatása és a jövő társadalma, 2006 <http://oecd-pisa.hu/>

